

મૂર્તિમંત સૌંદર્યના લોકમાં

ખજૂરાહોનાં અદ્ભુત સુંદર સ્થાપત્યોની પાછળ આથમતા સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશમાન, રતિભાવમગ્ન, રસિક પ્રતિમાઓ વશીભૂત કરી રહી છે. ગાઢ ધુમ્મસ વાતાવરણમાં પ્રસરી રહ્યો છે. દૂરદૂર સુધી પથરાયેલું લીલુંછમ્મ ઘાસ, પવનની લહેરીમાં ડોલતાં સુંદર પુષ્પો અને આસપાસ છવાયેલાં વૃક્ષોને જોતી હું એક શિલા પર બેઠી છું. સાંજના ચાર વાગ્યા છે, પણ રાત્રિ ઉત્તરવા લાગી હોય એવું અંધકારમાં ડૂબતું ઘેનભર્યું વાતાવરણ અને સંમોહક મૂર્તિકલા.

સુતપાને ફોટોગ્રાફીનો ગજબનો શોખ. જાણે એકેએક શિલ્પને કેમેરામાં ઉતારી લેવાની તાલાવેલી. હું પણ સનાતન નારીનાં અદ્ભુત સૌંદર્યને, લાવણ્યને, અંગમરોડને, ભાવભંગીને, નારીમનના રતિભાવોને, શૃંગારરસિકતાને પથ્થરોમાં વાચા આપી, માનુષજીવનનાં સુકોમળ ભાવસ્પંદનોની કથા રચતાં સ્થાપત્યોને, દર્શનીય શિલ્પોને વારંવાર જોવા ઇચ્છતી હતી, પણ હવે પગ જવાબ આપી ગયા હતા. એ સામેના મંદિરમાં છે, હું બેઠી છું ત્યાંથી મને એ દેખાય છે. એ ક્યારેક-ક્યારેક ફોટા પાડતાં વચ્ચે મારી તરફ ધ્યાન કરી લે છે.

ગઈ કાલે સાંજે ખજૂરાહોના સ્ટેશન પર ઉતર્યાં. કેટલાક વિદેશી સહેલાણીઓ પણ હતા. આજે સવારના ફરવા નીકળ્યાં

છીએ. અતિશય ઠંડી ને વરસાદના છાંટા પણ સવારે પડેલાં. આઠ વાગ્યે ગુપ્તા હોટેલમાંથી બહાર નીકળી રિક્ષાનું નક્કી કર્યું. જો કે સુતપા ખજૂરાહોની શિલ્પકલાથી પ્રભાવિત થઈને આવનાર વ્યક્તિઓમાંની નથી. એને તો જાણે પથ્થરો સાથે જનમ-જનમનો પ્રેમ હોય એવું લાગે. એનું અહીં આવવાનું કારણ એકમાત્ર રૈનેહ ફૉલ, જે ભારતનું મિની ગ્રાન્ડ કેન્યન ગણાય છે. ખજૂરાહોથી થોડે દૂર ઉત્તર-પૂર્વમાં રૈનેહ ફૉલ છે, તો ભારતનું આ ગ્રાન્ડ કેન્યન જોવામાં એને રસ. માત્ર ને માત્ર એ એક જ એનું અહીં આવવાનું કારણ. મેં સાંભળ્યું હતું કે ખજૂરાહો એટલે સુંદર-કમનીય-લયલીન-લાવણ્યમય, કામનિમગ્ન મૂર્તિઓથી મંડિત અતિસુંદર સ્થાપત્યોનો પ્રદેશ. મને એ કલા જોવાનું મન. દેશની અનેકવિધ શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાઓનું આકર્ષણ મને રહ્યું છે અને મારું અહીં આવવાનું એ કારણ, પણ ચાલવાનું હતું સુતપાના પ્લાન પ્રમાણે, એટલે પહેલાં રૈનેહ ફૉલ જવાનું નક્કી થયું. એ નૉન-વેજિટેરિયન છે. ફ્રિશ માટે હંમેશાં તલપાપડ રહે છે, પણ હું શુદ્ધ શાકાહારી. મારા માટે થઈને એણે પણ કહાના રેસ્ટોરાંમાં આલુપરાઠાથી ચલાવી લીધું. તરત જ રિક્ષામાં ગોઠવાયાં. હાડ ધ્રુજાવે એવી ઠંડી. જેવી રિક્ષાએ ઝડપ પકડી કે બર્ફિલા પવનની ઝાપટો લાગવા માંડી.

લીલાંછમ્મ ખેતરો, ચોતરફ વનરાજિ વચ્ચે શાંત રસ્તા પર માત્ર રિક્ષાનો અવાજ હતો. મનને અહીંની એક અલગ પ્રકારની શાંતિમાં ગમતું હતું, વચ્ચે નાનકડું ગામ પસાર થયું. રૈનેહ ફૉલ ભારત સરકારના રિઝર્વ ફૉરેસ્ટ એરિયામાં છે. પ્રવેશ-ફી ભરી રિક્ષા અંદર ચાલી. મને હતું કે કોઈ ધોધ હશે. પથ્થરો વચ્ચે થોડો ઊંચેથી પછડાતો હશે, પણ ફૉરેસ્ટમાં આગળ વધતાં જ લાગ્યું કે કુદરતનો કોઈ અદ્ભુત નજારો છે અહીં.

રિક્ષા ફોરેસ્ટ ઓફિસ પાસે ઊભી રહી. સામેથી એક ચૌદ-પંદર વરસનો છોકરો આવ્યો. એણે કહ્યું, 'મેરા નામ કિશન હૈ, ઔર મેં આપકા ગાઈડ હું.' પ્રવેશ-ફીમાં જ ગાઈડની વ્યવસ્થા આવી જાય છે. હવે એ અમારી સાથે હતો. આગળ વધ્યાં કે જાણે પથ્થરોનો વિશાળ પ્રદેશ! લાવાના પથ્થરો દૂરદૂર સુધી ઊંડી-ઊંડી ખીણો બનાવીને પથરાયા છે. કાળા, આછી બદામી ઝાંચવાળા, આછા પીળા – એવા અલગ-અલગ રંગની લાવાએ રચેલી રંગીન હારમાળા વચ્ચે અનેક જગ્યાએથી ધોધ પછડાય છે. દૂર નજર પહોંચે ત્યાં સુધી પથ્થરોનો વિસ્તાર છે. આગળ એક ફેન્સિંગ બોર્ડર સુધી જ જઈ શકાય છે. પછી તો ઊંડી-ઊંડી ખીણો શરૂ થાય છે, ત્યાંથી આગળ વધવાની મનાઈ છે. ગાઈડના કહેવા પ્રમાણે થોડાં વરસો પહેલાં જ્યારે મનાઈ નહોતી ત્યારે એક પરિવાર આ નજારાનો આનંદ લૂંટવા અને સાહસ ખેડવાની વૃત્તિથી વધારે અંદર તરફ ગયેલો. અચાનક જ ઉપરથી એવું તોફાની મિજાજમાં ઘોડાપૂર આવ્યું કે ક્ષણ વારમાં આખો પરિવાર ગાયબ થઈ ગયો. કોઈની લાશ હાથમાં ન આવી. જોઈને જ ખ્યાલ આવે કે આ અફાટ પથ્થરોની ભયાવહ ખીણોમાં કોઈને શોધવા શક્ય નથી. ભય પમાડનારું સૌંદર્ય છે અહીં. એ ઘટના પછી અહીં બોર્ડરથી આગળ વધવાની કે કોઈ સાહસ ખેડવાની મનાઈ છે. રહસ્યમય ભય અને સૌંદર્યથી ભરેલી કુદરતની લીલા જોઈ વિચાર આવ્યો કે જેણે આ દુનિયાનું સર્જન કર્યું એ કેવો હશે? જેની કલ્પનામાં અસીમ રમ્યતા અને નિઃસીમ રૌદ્ર રૂપો જાગે છે. મેં આકાશ તરફ જોઈને એ જગતનિયંતાનું સ્નેહ સ્મરણ કર્યું. કેન નદીની આ ઊંડી ઘાટીઓ પારદર્શક ગ્રેનાઈટ અને ડોલોમાઈટથી ભરપૂર અગ્નિકૃત ખડકોની બની છે, ઉપરથી કુદરતે વહાવેલો ભવ્ય જળપ્રપાત અને વહી નીકળેલાં અનેક ઝરણાંઓની શૃંખલા જોઈ થાય કે આ વિશ્વ સ્વયં કલ્પનાતીત અજાયબી છે.

મૂર્તિમંત સૌંદર્યના લોકમાં

અલગ-અલગ જગ્યાએથી જુદાજુદા રંગની ખીણો જોઈ. ખૂબ નવાઈ ને રોમાંચક લાગતું કે એક જ જગ્યાએ, એક જ હારમાળામાં પથ્થરોના વિધવિધ રંગ! સુતપા તો જાણે એક પક્ષી ક્યારનું ચૂપચાપ બેઠું હોય ને અચાનક પાંખો ફફડાવી ઊડવા લાગે એમ એનું ભ્રમાણ શરૂ થયું. ગાઈડ કે મારી હેસિયત નહોતી કે એને રોકી શકે. માઉન્ટેન ટ્રેકિંગ માટે એને કેટલી હદે લગાવ છે, એ કોઈ એને અત્યારે જુએ તો જાણી શકે. જુદી જ ખુશી છે એના ચહેરા પર. એ કહે છે કે હું માઉન્ટ એવરેસ્ટ એક વાર જઈશ જ, પણ મેં એની વાતને ત્યારે ધ્યાન પર નહોતી લીધી. એ એક શોખી માઉન્ટેનર છે, એવો ખ્યાલ હતો, પણ પર્વતો ચડવાનો ગાંડો શોખ હશે, એવો સહેજેય ખ્યાલ મારા મનમાં નહીં આવેલો. અત્યારે પથ્થરો પર જે ઝડપથી એ જાય છે, નાચે છે, કૂદે છે અને ખબર નહીં શું જોઈને હસે છે, એને શું દેખાય છે, શું અનુભવે છે – એ વાત તો એ જ જાણે, પણ આ પહેલાં આવી ખુશી અને આવો રંગ મેં એના ચહેરા પર જોયો નથી.

અગિયાર વાગવા આવ્યા ત્યારે ઠંડી થોડી ઓછી થઈ. ગાઢ ધુમ્મસના સ્તરો વચ્ચેથી પથ્થરોનો દુર્દમ વિસ્તાર વધુ દૂર સુધી પથરાયેલો દેખાવા લાગ્યો. કેટલીય વાર સુધી ત્યાં બેઠાં. કિશને કહ્યું કે ચોમાસામાં આ જળપ્રપાત દેખાતો નથી કે નથી આ ઊંડી ખીણો દેખાતી. બધું જ જળપ્રવાહમાં ડૂબી જાય છે, ત્યારે જોવાની મજા કંઈક જુદી છે. પણ હા, એ સમયે આ પથ્થરો અને આવી ખીણો જોવા ન મળે. એણે ખૂબ ઊંડે લપાઈને પડેલા મગરમચ્છ દૂરબીનથી બતાવ્યા. અહીંનાં પક્ષી અને વૃક્ષો વિશે વાત કરી. ઘડિયાળ બનાવવા માટે વપરાતા પથ્થરો બતાવ્યા. સુતપા પ્રપાતને જોવામાં મગ્ન હતી. એને વાતોમાં રસ નહોતો. દિવસ જઈ રહ્યો હતો. મારે મંદિરો જોવા હતાં.

અહીંના ફોરેસ્ટમાં પ્રાણી-પક્ષી પણ જોવા હતાં. એને ખેંચીને હું લઈ આવી.

ફોરેસ્ટમાં ગાઠ વૃક્ષ-વનરાજિ નથી, છતાં ઊંચાં વૃક્ષો અને ઝાડીઓથી વાતાવરણ મજાનું છે. ધીમેધીમે રિક્ષા ચાલે. કિશન પ્રાણી-પક્ષીને બતાવે. જંગલી વાનરો ખૂબ તોફાન મચાવતા હતા. સુતપા ઘડીએ-ઘડીએ નીચે ઊતરે, જોવા દોડે, ફોટા પાડે. અહીં ખતરનાક નીલગાય, જંગલી ભુંડ, વાંદરા અને મોર જોવા મળે. મારો ચિંતાભર્યો સ્વર એને પાછી વાળવામાં સફળ નહોતો જતો. ત્રણ દિવસથી સાથે છું, પણ આવું મિજાજી રૂપ જોયું નહોતું. રિક્ષાવાળાને અને કિશનને એ વારંવાર કહેતી કે એ ફરીફરી અહીં રેનેહ ફોલ જોવા આવશે. એના ચહેરા પરની ખુશી ને આંખોની ચમક હું જોઈ શકતી હતી, જે આંખો એવરેસ્ટનાં સપનાં જુએ છે, એ પ્રકૃતિની કેવી ચાહક છે!

મેં કહ્યું કે મને મંદિરો જોવાની ખૂબ ઇચ્છા છે, ત્યારે મારી ઇચ્છાને ધ્યાને લઈ, કેટલીય ચૂમીઓ રેનેહ ફોલ તરફ હવામાં ઊડાવી વિદાય લીધી. કિશનને રસ્તામાં આવતાં ગામમાં ઊતરવાનું હતું, એટલે એ પણ સાથે હતો. ઠંડી એટલી કે સમયનો કોઈ ખ્યાલ રહેતો નહોતો. પછી એ રિક્ષાવાળા સાથે વાતો કરવા લાગી. રિક્ષાવાળાનાં લગ્ન કોઈ ફ્રાન્સની સુંદર કન્યા સાથે થયાં છે, એ વાત સાંભળીને મારા કાન ચમક્યા. એણે કહ્યું કે આ રિક્ષા એના ભાઈની છે, એનો ભાઈ અન્યત્ર ગયો હોવાથી એ પોતે આવ્યો છે. નહીંતર એ અહીં ખજૂરાહો મંદિરનો ગાઈડ છે અને પોતાની હોટેલ પણ ચલાવે છે. ફ્રાન્સથી ફરવા આવેલી કોઈ એક લેડીનો એ ગાઈડ બનેલો ને એ યાત્રા પ્રેમમાં પરિણમી. અત્યારે એ એની પત્ની બની, ભારતીય સાડીમાં જ એની સાથે અહીં જ રહે છે. આ ભાઈ ફ્રાન્સમાં પોતાના સાસરે પણ જઈ આવ્યા છે. મને થયું કે ગપ્પાં મારે

છે, પણ કિશને એનું ગામ આવતાં ઊતરતી વખેત કહ્યું કે એ સાચું કહી રહ્યો છે.

ખજૂરાહોના પૂર્વીય સમૂહનાં મંદિરો તરફ અમે જઈ રહ્યાં હતાં. ખજૂરાહોમાં ઘણાં મંદિર છે. બધાં જોઈ શકાય એટલો સમય નહોતો. એટલે કેટલાંક પસંદ કર્યાં. પૂર્વીય સમૂહમાં ચાર મંદિર જે થોડાથોડા અંતરે જ છે, એ જોયાં. મધ્યપ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં છત્તરપુર જિલ્લાના પન્ના અને છત્તરપુરના મધ્ય ભાગમાં સ્થિર આ અનુપમ સ્થળે દસમી અને અગિયારમી શતાબ્દીમાં આ મંદિરોનું નિર્માણ થયું. નવમી શતાબ્દીમાં ચંદેલ રાજવંશનો ઉદય થયેલો. એ રાજવંશીઓ શિલ્પ-સ્થાપત્યનાં શોખીન હતા અને આ અનન્ય સ્થાપત્યો બંધાવ્યાં. કહેવાય છે કે, મહાકાવ્યોમાં કાલિંજર અને ચિત્રકૂટનો ઉલ્લેખ છે, જે આ ક્ષેત્રનો ભાગ છે.

મુઘલકાળમાં આ ક્ષેત્રમાં શિલ્પકલા ખૂબ જ વિકસિત થઈ. એ પહેલાં ગુપ્તકાળમાં જૂમરા, ખોહ, નચના અને દેવગઢમાં શિલ્પકલા વિકસી. નચનામાં પાર્વતી મંદિર અને જૂમરામાં શિવ મંદિર ગુપ્તકાળની શિલ્પકલામાં ઉત્તમ ગણાય છે, પરંતુ શિલ્પકલામાં ચંદેલ રાજાઓની અધિક અભિરુચિ રહી છે. તેમણે આ ઉન્નત શિલ્પકલાની ભેટ ભારતવર્ષને આપી છે. પ્રાચીન ભારતની ત્રણ પ્રખ્યાત શિલ્પશૈલી - ગાંધાર, મથુરા અને અમરાવતી રહી છે, જેમાં ખજૂરાહોનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યો મથુરા મંદિર વિદ્યાલયના શિલ્પકારોએ નિર્મિત કર્યાં હતાં. ખજૂરાહો નગરના નામ માટે કહેવાય છે કે નગરનું દ્વાર સુવર્ણના ખજૂરવૃક્ષોથી સુસજ્જિત હતું, તેથી નગરનું નામ ખજૂરાહો પડ્યું. ચંદબરદાઈના ‘પૃથ્વીરાજરાસો’માં ખજૂરપુરા - ખજિના પુરીનો ઉલ્લેખ છે. આવી બધી માહિતી ગાઈડ આપતો રહેતો.

ખજૂરાહોમાં પશ્ચિમી સમૂહનાં મંદિરો વધુ સુંદર અને વિશાળ જગ્યામાં છે. ગાઢ વનરાજિથી છવાયેલાં આ મંદિરો અનેક રંગી

પુષ્પોથી મોહક વાતાવરણ ઊભું કરે છે. પૂર્વ તરફનાં નાનાં મંદિરો દેવી જગદંબા, ચિત્રગુપ્ત અને ચતુર્ભુજનાં હતાં. કેટલાક આ શૈલીનાં જૈન મંદિરો છે. પશ્ચિમી સમૂહમાં લક્ષ્મણ, વિશ્વનાથ, દુલ્હાદેવ ઉપરાંત કંદારિયા મહાદેવનું સર્વોત્કૃષ્ટ શૈલીનું મંદિર છે. કેન નદીના પૂર્વ કિનારેથી લાવેલા બાલુ પથ્થરોનાં આ સ્થાપત્યો બનેલાં છે. સુરસુંદરીઓ, દેવી-દેવતાઓ, ઉપદેવી-દેવતાઓની પ્રમુખતઃ મૂર્તિઓ છે. અહીંની નારી પ્રતિમાઓ પોતાની વિવિધતા, સૌંદર્યરસિકતા, ભાવપ્રણયતા અને રમણીયતાને લઈ અદ્વિતીય છે.

બજારમાં લાંબીલાંબી માળાઓ, લોન્ગ સ્કર્ટ, ફ્લોરલ ડિઝાઇનના સ્કાફ, દુપટ્ટા આકર્ષે છે, પણ સુતપા ખરીદી કરવા બજારમાં ઊભાં રહેવા દે એમ નથી. હા, જીન્સ, ટી-શર્ટ, બેલ્ટ, શૂ હોય તો ઘડી અટકે. એ પણ ઘડીકમાં લઈ લેવું પડે. કોઈ દુકાને લાંબો સમય ચીપકી રહેવું એનાં માટે શક્ય નહોતું. હું ક્યાંય અટકી પડું તો ધમકાવીને આગળ લઈ જાય. આમ પણ અમારી પાસે એટલો સમય નહોતો.

પશ્ચિમી સમૂહનાં મંદિરો એક જ પ્રાંગણમાં થોડાથોડા અંતરે આવેલાં છે. મોટા ભાગે વિદેશી સહેલાણીઓ છે. ગાઇડ એકેક શિલ્પની વિશેષતા અને કલા વિશે વાત કરે છે. પગમાંથી કાંટો કાઢતી સ્ત્રી, લક્ષ્મણ મંદિરમાં સિંદૂર લગાવતી સ્ત્રી, સઘઃસ્નાતા સુંદરીનું તો કમનીય શિલ્પ છે. એના અંગવળાંકોની લવચીકતા જોઈ ક્ષણ વાર વિસ્મયમુગ્ધ બની સ્થિર થઈ જવાય. જો કે દરેક પ્રતિમાના અંગવિન્યાસ અનન્ય. સુકોમળ લય મરોડ. પથ્થરોમાં આવો લય-વળાંક! જાણે ખરેખર નૃત્યાંગનાઓ નૃત્યની અનુપમ મુદ્રામાં ઊભી હોય! સંગીત-નર્તન કરતાં સુર-સુંદરીઓનાં સમૂહો, પગમાં ઝાંઝર પહેરતી કન્યા, લક્ષ્મણમંદિરમાં રતિભાવમગ્ન યુગ્મ અને સમૂહો, ઈશ્વરના વિધવિધ અવતારો, પ્રેમીના

મૂર્તિમંત સૌંદર્યના લોકમાં

નખક્ષતને દર્શાવતી નારી, કેશ ખુલ્લાં કરતી અપ્સરા, શિવ-પાર્વતી, કામદેવ-રતિ, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશની ત્રિમૂર્તિ – આદિ પ્રાચીન કથાઓને વ્યક્ત કરતી તાલબદ્ધ મૂર્તિઓ જોતાં જ રહ્યાં.

સત્ય તો એ છે કે અહીં કેટલાય દિવસોનો સમય લઈને આવીએ તો જ કદાચ આ સ્થાપત્યોનાં ખરાં સૌંદર્યને થોડું પામી શકાય. વર્ષો સુધી છીણીથી આકાર પામતી રહી આ પ્રતિમાને ઊડતી નજરે જોઈ કશું જ પામી લેવાય નહીં. એમનાં ખરાં સૌંદર્યને પામવા તો અહીંના વાતાવરણને શ્વસવું પડે. એ પણ મૌન સમાધિ લગાવીને. અર્ધમંડપ, મહામંડપ – જ્યાં સમયનાં કોઈ એક સ્તરે નૃત્યાંગનાઓ નૃત્ય કરતી હશે, અંતરાલ કે જ્યાં પૂજારી જીવનના આ મહારસમાં નિમગ્ન પ્રતિમાઓની, સંગીત-નૃત્ય-પ્રેમ અને કામમાં સંમોહક ભાસતી દુનિયાની મહાપૂજા કરતા હશે અને ગર્ભગૃહ – જ્યાં મનની સર્વ આસ્થા સ્થિર થતી હશે, ત્યાં એક-એક પગલે, એક-એક નજરે મૂર્તિઓનો લયપ્રવાહ મધુરભાવમાં વહે છે.

હું થોડો સમય વિશ્રામ લેવા અહીં એક શિલા પર બેઠી છું. આસપાસ ખિસકોલીઓ દોડે છે. રંગબેરંગી ગુલાબ અને પારજાંબલી મખમલી પુષ્પોની હાર પર ધુમ્મસ ઊતરી રહ્યો છે. આથમતાં સૂર્યનાં કિરણોથી મંદિરની આભા કંઈક જુદી જ લાગે છે. ઠંડી જામવા લાગી છે અને એકદમ શાંત વાતાવરણ છે. સૂર્ય આથમતાં અંધકાર છવાયો, દરવાજા બંધ થવાની તૈયારી થઈ. અહીં સાંજના સાત પછી દરવાજા બંધ થઈ જાય છે. રાત્રે આ સુરસુંદરીઓ અને દેવ-દેવીઓના પરિવારની મહેફિલ જામતી હશે. દૈવી સંગીત ઊઠતું હશે. ભાવ-રસ-પ્રેમ સૌંદર્યની મૂર્તિઓ લયપ્રવાહમાં-નૃત્યમાં તલ્લીન બનતી હશે ને કદાચ મનુષ્ય આ દશ્ય જોઈ શકે એવી ક્ષમતા હજી પામી શક્યો નહીં હોય. એટલે જ કદાચ રાત્રે દરવાજા બંધ થતા હશે.

આ ચાર દિવસમાં સુતપા મારી મિત્ર બની ગઈ. કહાનામાં મને વેજડિશ ખવડાવ્યાં બાદ એ દાદાબહુજી - બંગાળી રેસ્તોરાંમાં ફિશકરી અને ભાત ખાવા પહોંચી ગઈ, ત્યાં મને એ હોટેલની બહાર બેસાડે. અમે બન્ને પાછાં આવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે એક વિદેશિની થોડી ઉતાવળે ચાલી અમારી સાથે થઈ ગઈ. એણે હોટેલ સુધી કંપની આપવા કહ્યું. એ પેરિસથી આવી હતી. અમે ખૂબ ખુશીથી એને એની હોટેલ સુધી પહોંચાડી આવ્યાં. યૂ નો અનકેડિબલ ઈન્ડિયા - અતુલ્ય ભારતની અનુભૂતિતો કોઈની મદદ કરવામાં જ આવે.

રાત્રે અમારી વચ્ચે કેટલીક વાતો ચાલી રહી હતી. એ વાતોએ ક્યારે જીવનની ગંભીર વાતો તરફ વળાંક લીધો એની ખબર ન રહી. સુતપા એના જીવનના નિષ્ફળ ગયેલા પ્રેમની વાત કરતાં-કરતાં રહી પડી. અમારો પરિચય જ કેટલો? ક્યો સંબંધ કે આત્મીયતા જાગી હશે કે એનું હૃદય આમ વહી ગયું? એણે કહ્યું કે છ વરસ વીતી ગયાં, એણે ક્યારેય આ વાત કોઈની સામે કરી નથી. કદાચ આ વાતાવરણ જ એવું હશે કે હૃદયનાં દ્વાર ખોલીને બધી જ વેદનાને બહાર વહાવી દેવા આમંત્રણ આપતું હશે.

આ રહસ્યઘેરું સંમોહક વાતાવરણ, આ મસ્ત-મિજાજી ઠંડી, ખજૂરાહોનાં મંદિરો, આ શાંત-સુંદર સ્થળને છોડીને જવાનું મન થાય એવું નથી. સવારે નવપ્રકાશ લઈ પ્રગટ થઈ રહેલા સૂર્યની સાક્ષીએ, સુકુમાર કેસરી ઝાંયવાળાં સ્વર્ણિમ રંગમાં દૈદીપ્યમાન લાગતાં મંદિરશિખરોને છેલ્લા પ્રણામ કરીને ગ્વાલિયર જવા ટ્રેન પકડી.

સરોવરોથી લહેરાતો પર્વતાંચલ

“ઝીલોં સે ઘિરી હુઈ સુંદર વાદિયોં મેં ઘુમના ચાહોગે?” સવાલ પૂછનારની નીલી આંખોમાં પણ એક ઝીલનું પારદર્શક પાણી તરંગાતું હતું.

“સોચો મત, તુમહારેં મુસ્કુરાતે હુએ ચહેરે સે હી પતા લગ જાતા હૈં કિ તુમહેં તો ઝીલોં મેં જા કે રૂબ હી જાના હૈં.” એ બોલતો ત્યારે એના ફૂલગુલાબી ઝાંચવાળા ગાલ પરથી નજર હટાવવી મુશ્કેલ બનતી હતી.

એક આધ્યાત્મિક પ્રવાસમાં આવેલી વ્યક્તિનું મન તો ચિંતનમાં સ્થિર રહેવું જોઈએ. કોઈ ઝીલના તરંગોમાં એને લહેરાવાની પરવાનગી કોણ આપી દે છે? મન તો કહેતું હતું કે પૃથ્વી જ એટલી સુંદર છે તો સ્વર્ગમાં જવાની શી જરૂર?

મેં કહ્યું “મેરી સહેલિયાં ભી સાથ ચલ સકતી હૈં ક્યા?” હવામાં ઊડતા એના બ્રાઉન રંગના સિલ્કી વાળની ચોટી બાંધી એણે સહેજ તિરછા સ્મિત સાથે કહ્યું “જરૂર આ સકતી હૈં. તુમહારી સહેલિયોં કો મેં જાનતા હૂં. વો દોનો આ સકતી હૈં.” હું આશ્ચર્યમાં એની સામે જોઈ રહી. મનમાં થયું કે એને કેમ ખબર મારી સહેલીઓ વિશે?

“હરરોજ ચોરી ચોરી કિચન સે આપ હી ફલ ચૂરા કે ભાગ જાતી હો ઔર ફિર તીનોં મિલકે ખાતી હો. તો ફિર તુમ તીનોં

ચોર કો મેં કૈસે નહીં જાનતા? ઠીક હૈં અબ શામ કો તૈયાર રહેના. આજ નૈનીતાલ દેખેંગે. બાકી બાદ મેં.” એ હસતાં હસતાં રસોડામાં જતો રહ્યો.

ધ્યાનખંડમાં ચિંતન-મનન-ધ્યાન-વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે. અમારા નિવાસસ્થાનની પાછળ રસોડું અને ભોજનાલય છે એ પછી વનવેલીઓ પુષ્પસજ્જા પાથરી ખીણ તરફ વહી રહી છે. ઘટાટોપ દેવદારુ વૃક્ષ અખંડ સમાધિ લગાવી નીચે ખીણ તરફ ઢળતા ઢાળ પર ઊભું છે અને હું એની નીચે બેઠી છું. છેલ્લા એક અઠવાડિયાથી હું રોજ સવારનો તડકો ખાવા અહીં જ બેસું છું. સવાર-બપોર-સાંજ ભોજનની થાળી લઈ અહીં જ આવી જાઉં છું. રસોડામાંથી બહાવેલા આલુબદામની જ્યાફત પણ અહીં જ ઉડાવું છું. રાત્રિ ઊતરી આવે ત્યારે અહીં જ પવનની ઠંડી લપેટોમાં બેસીને તાપણી કરું છું. ટૂંકમાં મારું તપ-ધ્યાન-ચિંતન આ દેવદારુની નિશ્રામાં જ ચાલી રહ્યું છે.

સૌમ્યા અને કલ્યાણી આવ્યાં એટલે મેં એને નૈની લેક ફરવાં જવાંની વાત કરી અને ત્રણ વાગ્યા કે અમે તૈયાર થઈ ફરી દેવદારુની નીચે આવીને ઊભાં રહી ગયાં. કિચનમાંથી ચોકલેટ કલરનું જેકેટ પહેરેલો એ ગુલાબી-ગુલાબી હેન્ડસમ આવ્યો. એના સઘન બ્રાઉની વાળની બાંધેલી ચોટી મારું ધ્યાન ખેંચતી. એણે કલ્યાણીને નમસ્તે કર્યું, મને અને સૌમ્યાને હાઈ કર્યું ને કહ્યું, “મેરા નામ પૂરન હૈં, પૂરન સિંહ. મેં યહાં ફૂક હૂં. તો ચલીયે આપકો લે ચલતા હૂં યહાં કી સબસે ખૂબસૂરત ઝીલ કી સૈર કરાને.”

ઉત્તરાખંડમાં હિમાલયની કુમાઉ પર્વતમાળાક્ષેત્રમાં નૈનીતાલ ઘાટી છે. ચારેય તરફ પહાડોથી ઘેરાયેલું નૈનીતાલનું લીલા ઘેન જેવું સૌંદર્ય આ પૃથ્વી પર હજારો વર્ષ જીવવાની ઝંખના જગાડે છે. ષષ્ટિખાત પ્રાંત, જે છખાતા પ્રાંત તરીકે ઓળખાય છે એ સાઠ

તાલ એટલે કે સરોવરોથી લહેરાતું અંચલ છે, જેમાં મુખ્ય સરોવર નૈનીતાલ છે. પથરાળ રસ્તો પાર કરી માલરોડ પરથી પસાર થઈ અમે પહોંચ્યાં નૈની ઝીલના કિનારે. નૈનીતાલના કિનારે નયનાદેવીનું મંદિર છે. અહીં સતીમાતાનાં નયનોની પૂજા થાય છે. પુરાકથા અનુસાર ભગવાન શિવ માતા સતીના મૃતદેહને લઈ કૈલાસ જતા હતા ત્યારે આ ક્ષેત્રમાંથી પસાર થયા અને માતાનાં નયન અહીં પડ્યાં, જે નૈની શક્તિપીઠ તરીકે પ્રખ્યાત બને છે. કહેવાય છે કે માતા સતીની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહી નીકળી અને આ સરોવર બન્યું. નૈનાદેવી નન્દાદેવી તરીકે પણ ઓળખાય છે.

મા નૈનાદેવીને પ્રણામ કરી પૂરન સિંહ અમને લઈ ગયા અનુપમ સુંદર સરોવરમાં બોટિંગ કરવા. ચોતરફ પહાડીઓથી ઘેરાયેલી નૈની ઝીલમાં પહાડો અને વૃક્ષોનું પ્રતિબિંબ ઝિલાય છે. વરિયાળીનાં શરબત જેવું પીળી ઝાંચવાળું લીલારંગનું પાણી ખૂબ જ શાંતિનો અનુભવ કરાવે છે. ધીમે હલેસે હોડી સરોવરમાં સરતી રહી ને હું નજર ઊંચી કરું તો પહાડો, અરણ્ય, આકાશના રંગ-રૂપમાં ખેંચાતી હતી ને ઝીલમાં જોઉં તો એનું પાણીમાં તરંગાતું પ્રતિબિંબ આકર્ષતું હતું. હળવે-હળવે ઊતરતી સાંજનો રંગ હૃદયમાં વેદનાનું સંગીત જગાડતો હતો. અમે ત્રણેય સાથે હતાં ને હતાં પણ નહીં. સૌ પોતપોતાના મનની ઝીલમાં જાણે ઊંડા ઊતરી ગયાં હતાં. હલેસાં સાથે ઊડતાં જળસ્ફુલિંગોમાં ડૂબતા સૂર્યનાં કિરણો ઝિલાતાં લાગે કે જાણે હોડીની બન્ને બાજુ પારદર્શક સુવર્ણ મોતી ઊછળી રહ્યાં હોય. પ્રગાઢ-શાંત વાતાવરણ, પ્રકૃતિની ગહન નિશ્રા અને તાલજળમાં હું આંખો બંધ કરી સ્વપ્નનાં લોકમાં ખોવાતી જતી હતી.

અમે પાછાં ફર્યાં ત્યારે પૂરન અમારી રાહ જોઈ માલબજારમાં પાણીપૂરીની લારીએ બેઠો હતો. મારી સામે જોઈને બોલ્યો –

‘આપ થોડી સી પકોડિયાં ચૂરા લો.’ હસતાં-હસતાં માલ રોડની પાણીપૂરી ખાધી, ગરમ વસ્ત્રોની દુકાનો અને સહેલાણીઓને જોતાં અમે પાછાં ફર્યાં, ફરી એ દેવદારુ પાસે.

બીજે દિવસે ભોજન પછી તરત જ પૂરન બે વ્યક્તિને લઈ અમારી પાસે આવ્યો. ‘યહ શંકરન્ હૈ और यહ हૈ उनकी पत्नी प्रसन्ना. आज यह दोनों आपको जंगल ट्रैक के लिये ले जायेंगे.’ શંકરન્ અને એમનાં પત્ની ટ્રેકિંગ કેમ્પ કરાવે છે. આજે એ અમને નૈનીતાલના જંગલ ટ્રેકમાં ટિક્કિન ટોપ સુધી લઈ જવાનાં છે. આટલી ખુશીમાં પણ અમે ઊછળકૂદ કરી શકીએ એમ નહોતાં, કારણ કે કોઈને જાણ ન થાય એમ ચૂપચાપ બંક મારવાનો હતો.

શંકરન્ અને પ્રસન્ના મૂળે દક્ષિણ ભારતનાં છે. બન્ને જંગલ ટ્રેકિંગનો શોખ ધરાવે છે. કુમાઉ પહાડીઓમાં એ વર્ષોથી વિચરણ કરે છે. એ મોટાં શહેરો કે નગરોમાં જવાનું પસંદ કરતાં નથી. આ અરણ્યપથ એમને સતત સાદ દેતો રહે છે અને સુંદર વનરાજિમાં એમનો પ્રેમ વિસ્તરતો રહે છે. અમે ચાલવાની શરૂઆત કરી ને ઊંચાં-ઊંચાં લીલાંછમ્મ વૃક્ષો સાથે વીંટળાયેલી વલ્લીઓ વચ્ચેથી એક નામ દેખાયું – ‘શેરવુડ કૉલેજ’. ભારતીય સિનેજગતના સુપરસ્ટાર અમિતાભ બચ્ચન આ કૉલેજમાં ભણ્યા છે. દરવાજાની બહાર ઊભાં રહી કૉલેજને નિહાળતાં રહ્યાં. વિદ્યાર્થીઓ સ્પોર્ટ્સ ગ્રાઉન્ડમાં વૉલીબૉલ રમી રહ્યા હતા.

કલ્યાણી બોલી, “આપણને આવી સરસ જગ્યાએ ભણવાનું મળ્યું હોત તો આપણે પણ સ્ટાર હોત. આપણી કૉલેજ તો બસમાં અપ-ડાઉન કરવામાં જ પૂરી થઈ ગઈ. એમાંય જૂની ખખડી ગયેલી બસ અમારા ગામમાં પહોંચે ને કોણ જાણે એને શું પેટમાં દુઃખતું હશે કે બંધ જ પડી જાય અને ધક્કા

સરોવરોથી લહેરાતો પર્વતાંચલ

મારીને દોડાવીએ ત્યારે ઠહકાં લેતીલેતી ચાલું થાય. આવી સારી જગ્યાએ ભણીએ તો જ ‘કભી કભી મેરે દિલ મેં ખયાલ’ આવવાનું ચાલું થાય.”

શંકરને અમને એક નવી જ ખૂલેલી મીઠાઈની દુકાનમાં બોલાવ્યાં. આજે જ એનું ઉદ્ઘાટન થયું છે એટલે સૌને મોતીચૂરના લાડુ ખવડાવે છે. અહીં આવ્યાં ત્યારથી બાફેલું શાક, ભાત ને ઠંડીમાં ઠૂઠવાઈ ગયેલી રોટલી ખાઈને ઘરનાં ભોજનની ખૂબ યાદ આવતી હતી, એવામાં લાડુ મળ્યા. બોક્સ ખૂલ્લું જ મૂકવામાં આવ્યું હતું તો કલ્યાણીએ ઝપાટો બોલાવી દીધો. શંકરે વધુ ન લેવા ઇશારો કર્યો તો પણ હાથમાં બબ્બે લાડુ લઈ ચાલતાં-ચાલતાં પહોંચ્યાં એક સુંદર રેશમી સુવાર્ણ પણોથી સજ્જ મેદાનમાં. આકાશગામી વૃક્ષોની કુદરતી આર્ટ ગેલરી પણોની અદ્ભુત પથારી પાથરીને સ્વાગત કરી રહી હતી. અહીં ‘કિશ’ ફિલ્મનું શૂટિંગ થયું હતું. વૃક્ષોની વચ્ચે ઋતિક રોશન યા ને કિશ હવામાં લાંબી છલાંગ લગાવી ઊડી રહ્યો છે, એ દશ્ય અહીં ફિલ્માવવામાં આવ્યું છે. પર્વતોના ખોળે કુદરત કલ્પનાતીત દશ્યો રચી રાખે છે. ઠંડી હવાની લહેરખીમાં ઊડતા સૂકાં પણો એની દુનિયાની મોહિની જગાડે છે.

સૂર્યાસ્ત થવાના સમય સુધીમાં અમે પહોંચ્યાં અહીંના ખૂબ ઊંચા સ્થાન ટિફિન ટોપ પર. ટિફિન ટોપ નામ એટલા માટે છે કે, અહીં ખૂબ ઊંચાઈ ઉપર આવી લોકો વનભોજનનો લહાવો લેવાનું પસંદ કરે છે. આ એવી જગ્યા છે, જ્યાંથી નૈનીતાલની ખૂબ ઊંડી ખીણો દેખાય છે. આ જગ્યા લેન્ડ્સ એન્ડ તરીકે પણ ઓળખાય છે, કારણ કે અહીં રસ્તો પૂરો થઈ જાય છે અને રહે છે માત્ર અરણ્યનો અધિકાર. ખેર, સીસમ, સાલ, દેવદારુ વૃક્ષોથી ભરેલી ઘનઘોર અરણ્યનિધિથી સભર ખીણોનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે. મોટા પથ્થર પર બેસીને ખીણોમાં ખોતાં

સૂર્યને અલવિદા કરી ટોચ લાઇટમાં પાછા ફર્યા. આગળ શંકરનૂ ને પાછળ પ્રસન્ના ચાલી રહ્યાં હતાં. પ્રશાંત રાત્રિમાં પાર્શ્વધ્વનિ સંભળાયા કરતો હતો. પહાડોમાંથી ગેબી સ્વરભરી હવા પ્રસરી રહી હતી. કુદરતનો અદ્ભુત-સુંદર ઘોષ ભય જગાડે છે.

એક વાત તો ખરી કે આપણે ક્યાંય જતાં હોતાં નથી, પણ કુદરત સાદ દે ત્યારે સંજોગ સ્વયં આપણને ત્યાં સુધી પહોંચાડી દે છે. થોડા દિવસો પહેલાં એક કવિસંમેલન યોજાવાનું હતું. એક તરફ સંમેલનમાં આવનારા કવિઓની કવિતા ડ્રોઇંગ શીટ પર લખાઈ રહી હતી અને બીજી તરફ હું ને સૌમ્યા એમાં ચિત્રો દોરી રંગો પૂરી રહ્યાં હતાં. બસ એક અવાજ આવ્યો કે તમારે બન્નેને નૈનીતાલ આવવું છે? વગર વિચાર્યે ને ઘરે પૂછ્યા વગર હા ભણી દીધી. કલ્યાણી કેળવણી નિરીક્ષક છે અને મારા ઘરની પાછળ જ રહે છે એ પણ આવવાનાં હતાં એ જાણી, એની જ મદદ લઈ ઘરે મનામણાં કર્યાં. અલગ-અલગ જગ્યાએથી પચાસેક જ્ઞાનવાંચ્છુકોનું વૃંદ આ યાત્રામાં જોડાયું. જો કે અમારાં મનમાં તો નૈનીતાલનો જાપ જ જપાતો હતો. અમદાવાદથી દિલ્હી પહોંચ્યાં ત્યાં સુધી તો ઉનાળાની કાળઝાળ ગરમીમાં શેકાતાં હતાં ને કાઠગોદામ પહોંચતાં તો ઠંડી હવા, સાગ-સીસમનાં સુંદર વૃક્ષો, ધુમ્મસથી ઘેરાયેલું વાતાવરણ – મધુર સ્વપ્નભરી ઊંઘ જેવું લાગતું હતું અને આજે રાત્રિના અંધકારમાં નૈનીતાલના અરણ્યમાં પસાર થઈ રહ્યાં છીએ.

સવારે પૂરને વિધિવત્ અમને આસપાસનાં સ્થળો ફરવા જવાની પરવાનગી લઈ આપી. થોડી વારમાં ઇનોવા આવીને ઊભી રહી ગઈ. પૂરને ડ્રાઇવર સુદેશનો પરિચય કરાવ્યો અને અમે ત્રણેય નીકળ્યાં કૌસાની, અલ્મોડા અને રાનીખેતની સફરે. કૌશિકા (કોસી) અને ગોમતી નદી વચ્ચે વસેલું કૌસાની ખૂબ જ સુંદર સ્થાન છે. અરણ્ય જોતાં, પર્વતશિખરોની અનંત

શુંબલા જોતાં, નદી-ઝરણ નિહાળતાં ધુમ્મસઘેરી બપોરે કૌસાની પહોંચ્યાં. અમે રોકાયાં હતાં ત્યાંથી હિમાલયની પર્વતશુંબલાની સુંદરતા નિહાળી શકાય છે. નજર સામે છે બરફ આચ્છાદિત નંદાદેવી પર્વતશિખર. અંધાર ઊતરી આવ્યો ને તારાઓની ભાત રચાઈ ત્યાં સુધી હિમાલયના પર્વતોનાં અદમ્ય આકર્ષણમાં હું મારી જાતને વિસરી કલાકો બેસી રહી. મોસંબી જેવાં મોટા લીંબુનું શરબત પીતાં-પીતાં તાપણાં ફરતાં બેસી ગરમાગરમ પુલાવ ખાધા. સૌમ્યા બોલી કે આ દુનિયા જોઈને તો બધું રહસ્યમય લાગે છે. બરફની અનંત ચાદરમાં લપેટાયેલા આવા ભવ્ય પર્વતોની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

અલ્મોડા કૌશિકા અને શાલ્મલી નદી પાસે વસેલી કુમાઉ ક્ષેત્રની સાંસ્કૃતિક રાજધાની મનાય છે. એક સમયે અલ્મોડા કુમાઉ રાજ્ય પર શાસન કરનારા ચંદ્રવંશી રાજાઓની રાજધાની હતું. અલ્મોડામાં આ રાજાઓએ નિર્માણ કરાવેલાં મંદિરો છે. એવું પણ માનવામાં આવે છે કે ભગવાન વિષ્ણુનો કૂર્માવતાર આ પર્વત પર થયો હતો. મારા મનમાં ‘રાજા હિન્દુસ્તાની’ ફિલ્મનું ગીત ‘આયે હો મેરી જિંદગી મેં તુમ બહાર બનકે...’ સતત ગુંજતું હતું. રાનીખેતની સુંદર વાદીઓમાં ફરવાના કોડ સપનાં બનીને ગીત ગાતાં હતાં. રાનીખેતમાં ફરતી વખતે મારા મન પર એ ફિલ્મનાં ગીતો જ છવાયેલાં રહેતાં. પુષ્પવેલીઓથી લયેલા પહાડો, રસ્તાની બન્ને તરફ વૃક્ષોની હારમાળા, હરિત પર્ણાઘટાઓનું મોહક આકર્ષણ મનને વશીભૂત કર્યા કરે છે, કલ્પના પણ ન કરી શકાય એવા અનોખા રંગનાં ફૂલો ત્યાં જ રહી જવાનું નિમંત્રણ આપે છે.

અમે પાછાં ફર્યા ત્યારે પૂરન સિંહ દેવદારુની નીચે અમારી રાહ જોઈને બેઠો હતો. એની બાજુમાં એક પેસ્ટ્રીવાળો પણ હતો. ચોકલેટ અને પાઈનેપલ ફ્લેવરની પેસ્ટ્રી આપી મને ઓણે

પૂછ્યું 'કૈસી રહી સફર?' હું ખૂબ ખુશ હતી. આ પ્રાન્તમાં જીવનભર રોકાઈ જવાનું મન થતું હતું. એક સાગનાં લાકડામાંથી બનેલી સાવ નાનકડી ઝૂંપડી હોય, રાતદિન તપ્ત ભઠ્ઠી પાસે બેસી બર્ફવર્ષાને ઝીલતાં વૃક્ષો-પહાડોને જોતાં, પહાડોમાં વહેતી નદીઓનાં ગાનને સાંભળતાં, તાલનાં શાંત જળમાં ધીમે સરતી હોડીમાં બેસી કોઈ ગાઢ સ્વપ્નમાં ડૂબી જતાં હું આખી જિંદગી કાઢી શકું એમ છું.

પાછલા બે દિવસોમાં પેસ્ટ્રીવાળો રોજ ચોકલેટ અને પાઈનેપલ ફ્લેવરની પેસ્ટ્રી આપવા દેવદારની નીચે બપોર પછી આવીને આપી જતો. મને કિચન તરફ આવતાં જોઈ પૂરન આલુબદામ આપવા સામેથી જ આવી જતો.

છેવટે ઘરે પાછા ફરવાનો સમય થયો એટલે સૌમ્યાએ કહ્યું કે પૂરન, શંકરન પેસ્ટ્રીવાળાને પૈસા ચૂકવી દઈએ. એમના કારણે આપણે આ પ્રદેશને જોયો, નહીં તો આવી સુંદર જગ્યા જોયા વગર જ રહી જાત. એનો આભાર માનવો હતો ને છેલ્લે અમે એક ફોટો પણ પૂરન સિંહ સાથે લેવા ઇચ્છતાં હતાં. કિચનમાં અને અમારા નિવાસસ્થાનના પરિસરમાં તપાસ કરી પણ એ ક્યાંય ન મળ્યો કે ન તો કોઈએ એના વિશે માહિતી આપી. બસ, આવી સૌ સામાન ચડાવવાં લાગ્યાં, હું પાછી કિચન તરફ ભાગી કે સાવ પૈસા આપ્યા વગર કેમનું જવાય? કિચનમાં એના એક સાથીદારે કહ્યું કે, "પૂરન સાહબ પૈસે નહીં લેંગે. વહ કોઈ ફૂક નહીં હૈં. વો તો યહાં કી બડી બડી હોટેલ કે માલિક કે બેટે હૈં. હમ ઉન કે લિયે હી કામ કરતે હૈં. ઉનકે પિતા ઇસ આશ્રમ મેં ખાના પકાને ઔર ખિલાને કી સેવા દેતે હૈં. પૂરન સાહબ માલિક હૈ પર હમારે સાથ ફૂક બન જાતે હૈં. આપ લોગો કો ફિકા ખાના પસંદ નહીં આતા થા ઇસલિયે યહાં સે ફલ લે જાતે થે, યહ હમ સબ જાનતે હૈં ઔર પૂરન સાહબને ખૂશી ખૂશી

આપકો યહાં કી દુનિયા દેખને ભેજા હૈ. આપ કોઈ પૈસો કી ફિકર મત કરે. વહ આપસે પૈસે કભી નહીં લેંગે. નૈનીતાલ કો યાદ કરતે રહના ઔર ખુશ રહેના.” નૈનીતાલથી કાઠગોદામ ભણી પર્વત ઊતરતી વખતે હું ખૂબ ઈચ્છતી કે એક વાર પૂરન મળે.

કલ્યાણી બોલી કે “મને લાગે છે કે આવું કોઈ માણસ હકીકતમાં નહીં હોય. જરૂર એ દેવદારુ વૃક્ષનું કોઈ ભૂત, માણસ થઈને આવ્યું હશે, જેણે તને નૈનીતાલ બતાવ્યું. અમે તારી બહેનપણીઓ હતી એટલે અમને પણ જોવા મળ્યું. તું જ વિચારને કે આટલા બધા લોકોમાં એ તારી જ માટે આલુબદામ લાવતો, પેસ્ટ્રી ખવડાવતો, ફરવા લઈ જતો ને છેલ્લે એની સાથે ફોટો પડાવવાની ઈચ્છા કરી તો ગાયબ થઈ ગયો. ગજબની વાત નથી? આ ચોક્કસ દેવદારુ વૃક્ષ જ પૂરન બનીને આવ્યું સમજ.”

સૌમ્યા બોલી કે “હવે ક્યાંય ફરવા જાય તો આમ કોઈ વૃક્ષને વળગીને બેસી ન રહેતી. આ દુનિયામાં કંઈ પણ અશક્ય નથી.” કાઠગોદામ આવતાં સુધી એ બન્નેએ આવી-આવી કેટલીયે વાતો કરી. લાગે કે જાણે નૈનીતાલની સફર કરાવવા કોઈ દેવદૂત આવીને અદ્દશ્ય થઈ ગયા હોય. હા, એક વાત હતી જે મેં હજી સુધી કલ્યાણી કે સૌમ્યાને નથી કહી અને વાત એમ છે કે અહીંથી નજીકમાં જિમ કોર્બેટ નેશનલ પાર્ક છે, જેમાં સિંહ, હાથી, વાઘ, ચિત્તા, પાન્ડા જેવાં વન્ય પ્રાણીઓ જોવા મળે છે. ખાસ કરીને બંગાળ ટાઇગરની સુરક્ષા માટે એની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી અને વાઘ પરિયોજના હેઠળ એની સુરક્ષા કરવામાં આવી છે. હિમાલયની પ્રાકૃતિક સંપદા વચ્ચે આ વન્યજીવનની સુંદરતા જોવા ફરી ક્યારેક કુમાઉ પ્રાન્તરમાં આવવા પૂરને કહ્યું હતું. કદાચ ક્યારેક કોઈ સાદ આવશે તો હું જિમ કોર્બેટ જોવા જરૂર ઊપડી જઈશ.